

„ПРИМИТИВЪТ“ КАТО СЕМАНТИЧНА И ЕСТЕТИЧЕСКА КАТЕГОРИЯ В КРИТИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ ОТ 20-ТЕ И 60-ТЕ ГОДИНИ

ВНОЛЕТА РУСЕВА

С такива характеристики на литературния живот като повишен интерес към националното своеобразие на литературата, осмислянето на примитива като естетическа категория 60-те години наподобяват културната ситуация на 20-те години, доказвайки, че литературният процес се гради на повторителност, осъществена на различно равнище.

Културните програми на творците от 20-те години са обединени от повика за „връщане към родното“. И ако „родно“ събирателно обозначава стойности, съхранили в себе си автентично-националното (фолклора, народното битие, земята), то другият елемент на културния девиз — „връщане“ — сочи, че най-често тези стойности се търсят в миналото, в първично-естественото съществуване. В критически и естетически статии от 20-те години културният девиз „връщане към родното“ е толкова често срещаш се, че приема вида на езикова формула, чиято устойчивост доказва повторемостта на посочените два аспекта както за художествената практика, така и за нейната критическа рецепция. Разбира се, наличието на определена естетическа програма не означава „покорство“ на всички културни факти пред нея. Със своята разнопосочност литературният живот се съпротивлява на свеждането му до една-единствена категория. Културната програма по-скоро има характер на повеля. Литературните факти се организират спрямо нея интенционално, а не нормативно (В този смисъл спрямо разглеждания проблем голямото изключение на 20-те години е лириката на Смирненски.)

„Нашите дни отбелязват възвръщане към народната душа. . .“¹

„Един поврат, едно опомняне, едно прислушване и възвръщане към родната земя и гръд се забелязват в последно време в нашата литература и изкуство.“²

„И действително — нови настроения, нов дух има в творбите на младите ни писатели. Едно завръщане към първичните сили на земята и народа ни. . .“³

„Тия завръщания към „прародината“ са примамвали и други поети. . .“⁴

В поредицата на цитираните удивително сходни като мисъл и фраза критически текстове следният пасаж от статия на Сирак Скитник: „Най-типичен израз днес на жаждата да намери отново изгубената си непосредност е възвръщането към примитива“⁵ на пръв поглед редуцира посочените аспекти само до първичното, до архаич-

¹ Нов път, г. I, 1924, кн. 4, „Възвръщане“ от Младен Иванов (псевдоним на Г. Цанев).

² Рецензия по повод сб. „Ръж“ на А. Каралийчев, автор Светослав Фурун. — Днес, бр. 35, 16 април 1925.

³ Н. Фурун ад ж и е в. За новата поезия. — Днес, 15 април 1925. (Цит. по: Н. Фурун ад ж и е в. Съчинения в два тома. Т. II. С., 1983, с. 38).

⁴ Рецензия на Г. Цанев по повод стихосбирката „Стрелци“ на Д. Пантелеев, печатана в „Наши дни“, бр. 26, 21 дек. 1924. Цит. по: Г. Цанев. Избрани съчинения. Т. I, 1975, с. 36.

⁵ Сирак Скитник. Тайната на примитива. — Златорог, г. IV, 1923, кн. I.

ното. Изразът „връщане към примитива“, пак на пръв поглед е семантично повторителен, уточняващ посоката и границите на това връщане. Всъщност, ако поставим този пасаж в парадигмата на други критически текстове, става ясно, че в съзнанието на твореца от 20-те години примитивът не се осмисля само като синоним на древно, архаично, а е категория, натоварена и със семантика на наше, „родно“: „... това виталистично самочувствие е по-близо до примитивната цялостна душа на нашия народ.“⁶ Процесът на връщане към първичните естествени стойности (земята, природата, народната душа) се осмисля като процес на реабилитиране на изконно нашето. Т. е. според естетическата практика и критика на 20-те години автентично родното по самата си същност е примитив. Неговите измерения се търсят в естественоста, в природността, в първичната сетивност като характеристики на българската душевност.

Набелязаните процеси в литературата на 20-те години ни интересуват в общия си естетически смисъл като определители на една културна ситуация, чието диалектично повторение ще се осъществи през 60-те години. Семантична категория, която съдържа в себе си родното и древното като неделими аспекти на собствения ѝ смисъл, е традицията. В естетическите програми и критически изказвания на 20-те години тази категория не е експлицирана. Най-често като нейно семантично съответствие се използва „примитивът“. Процесът е забелязан от Войцех Галонска, който пише: „Тази категория (примитивът — бел. м., В. Р.) е съществена и поради това, че отразява отношението към традицията.“⁷

Всъщност примитивът е основна естетическа категория в културата на 20-те години, смислово функционираща като синоним на „традиция“, тъй както в естетическата практика на 60-те години традицията е основна категория. През 60-те години критическата дейност като съзнание и самопознание на литературния живот осмисля една реална слабост на предходното десетилетие — скъсване на връзката с миналото. Разширява се обхватът на литературното наследство, прави се опит то да бъде включено в нова система на мислене и оценка на художествените стойности. Литературните издания в това десетилетие са достатъчно богати на дискусии и твърде често независимо от повода те се превръщат в размисъл за същността на традицията и връзката ѝ с новаторството⁸. Критическата дейност и художественото творчество са обхванати от патоса на „велико историческо чувство към миналото на нацията“⁹. В критически изказвания се оформя укорът, че „ние винаги сме страдали от недостиг на историческо познание, склонни сме да мислим, че светът започва с нас и свършва с нас.“¹⁰, прозвучава аналогичен призив: „Стига сме били новородени и сме смятали, че историята на народа започва от нас!“¹¹

Традицията като определяща категория в естетическите и критическите възгледи на 60-те години освен по друг начин осъществява своята функция и чрез връщане към литературната практика на 20-те години. „... сега повече от всякога ни трябва историческо познание за душата на нашия народ.“¹² Това изказване на В. Попов удивително напомня цитираните по-горе статии от 20-те години. Съзнанието на твореца през 60-те години се вълнува от самобитността на нашата култура, от взаимовръзката ѝ с чуждите влияния. Характерният за 20-те години всеобщ интерес към родното през 60-те години се проявява като стремеж да се осмисли националното

⁶ Г. Цанев. Проблеми на днешната българска литература. — Философски преглед, г. V, 1933, кн. 5.

⁷ Войцех Галонска. Примитивът и неговите функции в българската поезия между двете световни войни. — Лит. мисъл, 1981, кн. 5.

⁸ С такава проблематика са проведените през 1965 г. дискусии на страниците на сп. „Лит. мисъл“, кн. 1 и в. „Лит. фронт“, бр. 26, бр. 28, бр. 38.

⁹ Сб. Националното своеобразие в литературата. С., 1986, С. Султанов, с. 128.

¹⁰ Пак там, Т. Жечев, с. 35.

¹¹ Пак там, С. Султанов, с. 128.

¹² Пак там, В. Попов, с. 211.

своеобразие на литературата.¹³ Съществува критическа тенденция то да се търси в примитива и наивитета¹⁴, да се противопоставя на „световната стандартизация на културата и бита“¹⁵.

Характерен за критическата и художествената практика на 60-те години е процесът на утвърждаване като форми на националната традиция обреда, „родовия етикет“, „митологичните корени на племето“. „Всичко хубаво в една култура израства от националната традиция, от националните корени.“¹⁶ За 60-те години това е не само критически постулат. Чрез творчеството на Й. Радичков, В. Попов, Н. Хайтов, Д. Вълв, Й. Вълчев се реализира тази тенденция на коренотърсачество, на връщане към първичните форми на съществуване, към естествения човек, към наивитета и примитива на едно митологично, т. е. универсално по своята същност съзнание.

През 60-те години сходството с естетическата ситуация на 20-те години се засилва и от процеса на използване на диалекти в литературния език, наподобяващ естетическата програма на Гео Милев за огрубяване, оварваряване на езика. Литературната критика признава, въпреки честото си несъгласие с творците, че „връщането към първоначални форми на възприемане на живота, опоектизиране на примитива, . . . диалектна екзотика“ са характерни за белетристиката на 60-те години като „подход, ако не програма“¹⁷. Действително за десетилетието тези процеси имат осъзнат и всеобщ характер, проявяват се в критическата дейност (Т. Жечев, К. Куюмджиев) и в художественото творчество (Й. Радичков, В. Попов, Н. Хайтов, Д. Вълв, Й. Вълчев). По своята същност и насоченост те повтарят характеристиката за 20-те години интерес към миналото и първично-естественото съществуване.

През 20-те години творци като А. Каралийчев, Н. Фурнаджиев, Гео Милев, Е. Багряна, А. Далчев, независимо че са твърде различни, са обединени от романтично в същността си опоектизиране на първичната сетивност, на природността, на естественото, противопоставени на цивилизацията във всичките ѝ прояви. На държавата с нейната институционална същност и социална йерархия е противопоставено „родното“ — като природно-естествена същност, с нейната природа и народ (А. Каралийчев, Н. Фурнаджиев, Г. Милев). На цивилизованото съзнание на интелегента-ерудит — първичността на необремененото природно съзнание на примитива (А. Далчев). Витализмът и чувствената стихия в поезията на Е. Багряна са „вик“ на древна, прабългарска кръв. Като самосъзнание за тези процеси примитивът е основна естетическа категория в програмите и на септемврийските творци, и на литературната група „Стрелец“.

И в категориалния апарат на критическите текстове от 60-те години тази категория е не по-малко значеща, въпреки че нейната семантика се модифицира. Характерната за 20-те години поетизация в романтичен дух на примитива през 60-те години е заменена с гротесковата му стилизация. Продукт на това десетилетие е критическият тезис, че примитивът в художественото творчество задължително изисква гротесков подход и пародийно осмисляне¹⁸.

Лансираната от К. Куюмджиев и Т. Жечев теза за регионалния колорит и примитива като национална специфика на литературата ни, като проява на наша, българска разказваческа традиция среща несъгласието на някои критици, според които примитивът не може да бъде „път за приобщаване към световната култура.“¹⁹ Тен-

¹³ Доказателство е проведената през 1965 г. Теоретична конференция за националното своеобразие на съвременната българска литература, на която се изказват част от цитираните тук мисли.

¹⁴ Т. Жечев. Иво Андрич или краят на един призрак. — Лит. фронт, 1964, бр. 49.

¹⁵ К. Куюмджиев. Национална традиция и новаторство. — Септември, 1964, кн. 11, 131—162; в този смисъл са и изказванията на Т. Жечев, Цв. Стоянов, Л. Дилов на конференцията за националното своеобразие в литературата.

¹⁶ К. Куюмджиев. Циг. сг.

¹⁷ Ч. Добрев. В плен на котловината. — Лит. фронт, 1970, бр. 42.

¹⁸ С. Хаджикосев. Противоречиви процеси. — Лит. фронт, 1972, бр. 38.

¹⁹ В. Христов. Верблюдът — основен проблем на литературата? — Лит. фронт, 1971, бр. 21.

денцията се разглежда като „старомодно „коренотърсачество“, което може да се тълкува и като консервативна реакция на динамични психосоциални процеси“²⁰. „Котловинната“ и „регионалната“ литература „не е била, не е и няма да бъде същностен процес“ — пише С. Северняк²¹ по повод статията на Т. Жечев „Литературни полемки и мечти“. В разгърналата се дискусия отделните автори независимо от различното си отношение към примитива като естетическа категория неизменно го свързват с региона, с „котловинния“ характер на литературата. През 60-те години семантиката на тази естетическа категория е обогатена с екзотиката на местното, неин семантичен синоним става „покрайнинната“. За десетилетието тези понятия изразяват същностни процеси в литературното творчество и критиката. Продукт са на определена социокултурна ситуация, на определени социопсихологически отношения. В контекста на времето бягството към „котловинната“ народна душа, към общите родови национални белези, към „свещената“ територия на региона, към по-изостаналите обществени слоеве“ е, макар и едностранчива, „форма на противодействие на култовската естетика“²². Присъствието на примитива в литературата е всъщност интерес към „живота на „покрайнинната“, на изостаналите обществени слоеве“²³.

В цитираните критически обобщения за литературния живот на десетилетието, както и в творчеството на Й. Радичков, В. Попов, Н. Хайтов категорията примитив среща в своята естетическа семантика интереса към съвременното битие и към традицията на националното ни съществуване, видяна като непреходна стойност, като проява на дълбоко народностна същност. В този смисъл в примитива „в най-чист и органичен вид“ се проявява „съвременният еklektизъм между преходното и непреходното“²⁴. За изброените разказвачи на 60-те години съвременният човек е интересен като носител на първично митологично съзнание, в което те търсят народностния мироглед.

Този смисъл, влаган в примитива в художественото творчество и критическите текстове на 60-те години, го доближава семантично до понятието „традиция“, превръща го в специфичен изразител на дълбоко народностния „корен“ на изкуството, без който то би било бездомно²⁵. От друга страна, насочването към героя-примитив, към човека от „покрайнинната“, към „дивото“ в неговата психика натоварва категорията с нов смисъл. Тя става изразител на една демократизирана представа за социума, за стойността на отделната единица в него. Кодът на заглавията на най-характерните книги, излезли през 60-те години, носи в себе си различните аспекти на семантиката на категорията примитив. „Д и в и разкази“ на Хайтов — поетизация на необузданата стихия на природоестественото начало. „Корените“ на В. Попов — връзката с традицията на селското битие, търсене на „старите опори“ на „хилядолетния живот“²⁶. „Родихме се з м е й о в е“ на Й. Вълчев отвежда към архаично-митологичното, докато в „П о к р а й н и н а т а“ на Д. Вълчев и „М а л к о о т е ч е с т в о“ на Радичков е закодиран локалният смисъл на категорията примитив, моделиращ социални и нравствени отношения.

Интересно за творбите на 60-те години е, че процесът на връщане към традицията — използването на примитива като тематична и естетическа категория, е съпроводен с гротесковата му интерпретация. При Радичков например приказно-фолклорното е гротесково разколебано. Тази особеност на неговия повествователен стил Т. Жечев нарече „задължителен комичен ефект при докосване и прощаване

²⁰ Ал. Спиридонов. Селската белетристика: спекулативна книжност и пълнота на изображението. — Пламък, 1970, кн. 14.

²¹ С. Северняк. За полемиките, за мечтите и за критериите. — Лит. фронт, 1972, бр. 46.

²² Ч. Добрев. Цит. сг.

²³ К. Куюмджиев. Мими и истински проблеми на литературата. — Лит. фронт, 1971, бр. 4.

²⁴ Др. Ничев. Трима белетристи. — Лит. фронт, 2 септ. 1976, бр. 36.

²⁵ Подобни мисли споделя Т. Жечев в ст. „Народ и интелигенция“—Лит. фронт, 1970, бр. 42;

²⁶ Сб. Националното своеобразие в литературата. С., 1966, В. Попов, с. 209.

с нашето селско минало²⁷. Докато повечето от критиците през 60-те години подхождат към примитива в по-голяма или в по-малка степен от нормативно-оценъчна позиция, разсъждавайки за правомерността на тази категория в изкуството, Т. Жечев насочва своите усилия към осмисляне на категорията в естетически аспект. В гротесковата интерпретация на примитива той вижда „новото, което съвременната проза внесе в традицията, с което тя обогати националното прозаическо изкуство“²⁸, използвайки го като основен аргумент за приемствеността като принцип в развитието на културата. Едно вглеждане в разволя на литературния процес, в случая типологията между 20-те и 60-те години — показвайки, че в определени културни ситуации категорията примитив се актуализира, става значеща — защитава плодотворността на подобен критически подход.

В разказите на Й. Вълчев старинните поверия и ритуали са романтично легендаризирани и същевременно гротесково стилизирани. В разказите на Д. Вълев гротесковото се проявява при подхода към героя. В „Диви разкази“ на Хайтов на пръв поглед примитивът е лишен от ироничния авторов коректив и пак на пръв поглед лесно би се стигнало до изводи за романтичната му поетизация. Всъщност с творби като „Гола съвест“, „Пътеки“, „Под свирката на локомотива“, „Дърво за огън“, „Букова глава“ и др. Хайтов не остава встрани от характерната за десетилетието тенденция към гротескова стилизация на примитива. В тези творби, опоетизиран в природоестественото си битие и мислене, героят е същевременно и комично несъответстващ на средата си.

В критиката на 60-те години посочените автори често са обвинявани в липса на йерархизираща авторова гледна точка, която, стоейки над мисленето на героите, да организира художествения свят. Подобни упреци са отправени към Д. Вълев — „...невинаги съумява да наложи своята гледна точка, да се извиси над мисловния строй на своите герои“²⁹, към В. Попов — „...литература, която изостава до мисленето на своя герой“³⁰, към Й. Радичков — „...остава при старите хора с техния едновременен манталитет“³¹. Всъщност чрез гротесковата интерпретация на примитива авторите се дистанцират от своите герои, създават един пародиев, амбивалентно разколебан между смеховото снизяване и смисловото му утвърждаване свят. Гротеската е тяхната реализирана в естетическата структура на творбите имплицитна авторова оценка.

Функционираща като свръхсъзнание на литературата, критиката на 60-те години улавя процесите в нея и, доколкото те са типологично повторение на процесите на 20-те години, ги експлицира чрез категорията примитив, отвеждаща към понятийния апарат на критиката от 20-те години. В случая семантичната ѝ и естетическа стойност се оказват особено значещи за ситуацията на 60-те години. Анализът на критически текстове от 20-те и 60-те години показва, че аналогичните литературни ситуации са описани със сходен критически „език“, ако и всяко от тези десетилетия да го включва в различна критическа „реч“ — т. е. да влага специфичен естетически смисъл в категорията примитив.

²⁷ Т. Жечев. Народ и интелигенция. — Лит. фронт, 1970, бр. 42.

²⁸ Пак там.

²⁹ С. Хаджикосев. Цит. ст.

³⁰ А. Спиридонов. Цит. ст.

³¹ Л. Георгиев. Рисковете на художественото деформиране. — Пламък, 1971, кн. 9.